

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και η χρονολόγησή
της (εικ. 1-2, πίν. 31-34)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Ανδρέα Γρηγ. Ευγγόπουλου (1891-1979) • Σελ. 165-180

ΑΘΗΝΑ 1981

ΤΟ ΤΕΜΠΛΟ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΡΙΝΑΣ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ

(ΠΙΝ. 31 - 34)

I

Ἡ Παναγία ἡ Κρίνα, ἓνα ἀπὸ τὰ γνωστότερα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Χίου, παρὰ τὴν ἐντυπωσιακὴν τῆς ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὸν πλούσιο ζωγραφικὸν τῆς διάκοσμο, δὲν ἔγινε ἀκόμη τὸ ἀντικείμενον μιᾶς ὁλοκληρωμένης μελέτης. Μὲ τὴν ἐκκλησίαν ἀσχολήθησαν ἀπὸ παλαιὰ ὁ Wulff¹, ὁ Σωτηρίου², ὁ Ὁρλάνδος³ καὶ πρόσφατα ἄλλοι⁴, πάντοτε ὁμως εὐκαιριακὰ στὰ πλαίσια μελετῶν καὶ γιὰ τὰ ἄλλα μεσαιωνικὰ μνημεῖα τοῦ νησιοῦ. Ἔτσι καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τῆς Κρίνας παρέμεινε ἀνοικτό. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς τύπου⁵ καὶ μορφῶν ἡ ἐκκλησία εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα καὶ μεμονωμένα τοπικὰ ἀντίγραφα τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου, περιορίζει πολὺ τὶς δυνατότητες συγκρίσεων καὶ ἔτσι τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως δὲν φαίνεται ὅτι θὰ λυνόταν εὐκόλα.

Ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος τῆς Κρίνας εἶναι σχετικὰ φτωχός, ὅπως ἄλλωστε καὶ τοῦ προτύπου τῆς, τῆς Νέας Μονῆς. Περιλαμβάνει ὁμως τὸ μαρμάρينو τέμπλον τὸ ὁποῖο μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ ἀνταπαρασταθῇ καὶ νὰ μᾶς δώσει ὄχι μόνον ἓνα ἀκόμα μεσοβυζαντινὸ παράδειγμα τοῦ εἶδους, ἀλλὰ καὶ ἄμεση βοήθεια γιὰ μιὰ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου.

Σήμερα, ἓνα νεώτερον ξύλινο εἰκονοστάσι, μεταγενέστερον ἴσως ἀπὸ τὸν

1. Oskar Wulff, Das Katholikon von Hosios Lukas und verwandte byzantinische Kirchenbauten, Die Baukunst, 11. Heft, II. Serie, 1903, σ. 22, 23, εἰκ. 18, 19.

2. Γεώργιος Σωτηρίου, Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Παράρτημα τοῦ Α.Δ. 1916, σ. 33, 34, εἰκ. 3, 11, 12, 13, 17, 22.

3. Anast. C. Orlandos, Monuments Byzantins de Chios, II, Planches, Athènes, 1930, πίν. 31 - 37.

4. Χαράλαμπος Μπούρας, Ὁδηγοὶ τῆς Ἑλλάδος, Χίος, Ἀθήναι, 1974, σ. 30 - 34. Hans Buchwald, Lascarid Architecture, J.Ö.B. 28 (1979), 274 - 276, εἰκ. 7, 18 - 21, 28. P. L. Vocotopoulos, The concealed Course Technique, further Examples and a few Remarks, J.Ö.B. 28 (1979), 250, εἰκ. 1, 2.

5. Eustathios Stikas, L'église byzantine de Christianou, Paris, 1951, σ. 39, 40, εἰκ. 60. Ch. Bouras, Twelfth and thirteenth Century Variations of the single domed octagon plan, ΔΧΑΕ, Θ' (1979), 26, σημ. 17.

σεισμό τοῦ 1881, ὑψώνεται ἀνάμεσα στοὺς δύο πεσσοὺς ποὺ χωρίζουν τὸν κυρίως ναὸ ἀπὸ τὸ βῆμα. Τὰ κομμάτια τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου ἔχουν ἐνσωματωθῇ σὲ διάφορες θέσεις τῆς ἐκκλησίας, πιθανότατα κατὰ τὴν γενικὴ ἐπισκευὴ καὶ ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ, ποὺ πραγματοποιήθηκε μαζὶ μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἐξωνάρθηκος στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος⁶. Ὅλα τὰ μέλη τοῦ τέμπλου λαξεύθηκαν σὲ λευκὸ χονδρόκοκκο μάρμαρο, τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἔχει εἰσαχθῇ στὸ νησί. Ἀναλυτικὰ τὰ κομμάτια ποὺ μποροῦν νὰ μελετηθοῦν εἶναι τὰ ἑξῆς:

Α. Θραῦσμα ἀπὸ ἐπιστύλιο τέμπλου, μεγίστου μήκους 93 ἑκατ., ὕψους 15,8 καὶ πλάτους 31 περίπου ἑκατ.⁷ Εἶναι σήμερα ἐνσωματωμένο στὸ βόρειο παράθυρο στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ ἀποτελεῖ τὸ κάτω πλαίσιό του. Τὸ μέλος εἶναι ἀκρωτηριασμένο καὶ στὶς δύο ἄκρες του καὶ ἀπολαξευμένο στὸ πάνω μέρος⁸ καθ' ὅλο τὸ μήκος του. Τὸ ἐπιστύλιο διακοσμεῖται στὴν ὄψη μὲ ἑξὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα (Πίν. 31β), τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀριστερὰ εἶναι τμήμα φυλλοφόρου ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ. Τὰ ὑπόλοιπα ἐγγράφονται σὲ κύκλους ποὺ περικλείονται ἀπὸ στενὴ ταινία καὶ εἶναι μὲ τὴν σειρὰ ἐξάκτινος ρόδακας μὲ δξύληκτα φύλλα, πυροστρόβιλος καὶ τρία ὄχι τελείως ὅμοια πεντάφυλλα ἀνθέμια. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου στολίζεται μὲ δύο ὀκταμερῆ ἀστεροειδῆ θέματα (Πίν. 31α), τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται κατὰ τὸ ἓνα τρίτο, καὶ ἰσοσκελὴ διάλιθο σταυρὸ μὲ ἔντονα καμπυλωμένες τὶς πλευρὲς του, ποὺ βρισκόταν στὸν ἄξονα τοῦ ἀνοίγματος. Ἀριστερά, μιὰ τετράγωνη ἐπιφάνεια μὲ πλευρὰ 21,5 ἑκατ. περίπου, ἡμίεργη, δείχνει τὴν θέση στηρίξεως τοῦ ἐπιστυλίου πάνω στὸ κιονόκρανο. Ἡ ἀκμὴ μεταξὺ ὀψεως καὶ κάτω ἐπιφανείας διαμορφώνεται μὲ ἀστράγαλο.

Β. Θραῦσμα ἀπὸ ἐπιστύλιο τέμπλου, μεγίστου μήκους 60 ἑκατ., ὕψους 17,5 καὶ πλάτους 31,5 ἑκατ. Σήμερα⁹ βρίσκεται ἐνσωματωμένο στὴν βόρεια παραστάδα τοῦ βόρειου παραθύρου τοῦ ἐρειπωμένου ἐξωνάρθηκος. Ἀριστερὰ εἶναι ἀκρωτηριασμένο. Δεξιὰ, στὴν ὄψη τουλάχιστον φαίνεται ὀλοκληρωμένο (Πίν. 31δ). Μεγαλογράμματη ἐπιγραφή¹⁰, πολὺ κακογραμμένη, τρέχει σὲ ὅλο τὸ μήκος του, σὲ ταινία στὸ πάνω ἄκρο του. Στὴν ὄψη τὸ μέλος ἔχει τρία θέματα κυκλικὰ μὲ τὴν συνεχὴ ταινία ποὺ τὰ περικλείει: Πεντάφυλλο ἀνθέμιο, ἐξάκτινο ρόδακα καὶ πυροστρόβιλο. Ἀκόμα ἀριστερότερα ὑπάρχει

6. Βλ. παρακάτω σ. 179.

7. Μικρὸ σκαρίφημα τοῦ θραύσματος βλ. εἰς Α. C. O r l a n d o s, ὁ.π. πίν. 36, f.

8. Ἀπολαξεύθηκε μὲ τὸν σκοπὸ νὰ δημιουργηθῇ ἡ κατάλληλη ὑποδοχὴ τῶν φύλλων τοῦ παραθύρου, κατὰ τὴν δεύτερη χρῆση του. Ἡ ἐπιγραφή ποῦ, ὅπως θὰ δοῦμε, ὑπῆρχε στὴν πάνω ταινία τοῦ ἐπιστυλίου, σ' αὐτὸ τὸ κομμάτι ἔχει ἐξ ὀλοκλήρου καταστραφῇ.

9. Φωτογραφία τοῦ μέλους βλ. εἰς Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ὁ.π. πίν. 4, εἰκ. 3.

10. Βλ. παρακάτω σ. 173 - 174.

φύλλο με έλικοειδή απόληξη ανάλογο με αυτά του θραύσματος Α. Ή κάτω επιφάνεια του μέλους διακοσµείται με μεγάλο κοίλο οκταμερή ρόδακα (Πίν. 31γ) και δύο μικρούς διάλιθους ίσοσκελείς σταυρούς, συµμετρικά τοποθετηµένους. Και εδώ αστράγαλος στολίζει την άκµή μεταξύ ὄψεως και κάτω επιφανείας.

Γ. Θραύσμα από επιστύλιο τέµπλου, με διαστάσεις $65 \times 18,5 \times 32,5$ εκατ. βρίσκεται τώρα ένσωµατωμένο στην νότια παραστάδα του βορείου παραθύρου της προσόψεως του έξωνάρθηκος¹¹. Διατηρεί το ἄριστερό ἄκρο του, ἐνῶ δεξιὰ εἶναι ἀκρωτηριασμένο. Και ἐδῶ, στην ἄνω ταινία της ὄψεως, ὑπάρχει ἡ μεγαλογράµµατη ἐπιγραφή (Πίν. 32β)¹². Τὴν ὄψη του επιστυλίου στολίζει ἐλίσσόμενος βλαστός με φύλλα, ὅμοια με ἐκεῖνο του κομματιοῦ Β. Ἡ διακόσμηση της κάτω επιφανείας του μέλους και ὁ αστράγαλος στην άκµή εἶναι ἀπαράλλακτα με τὰ ἀντίστοιχα του τεμαχίου Β (Πίν. 32α).

Δ. Κομμάτι από λοξότμητη ἐπίστεψη. Εἶναι σήμερα ένσωµατωμένο στο βόρειο παράθυρο του έξωνάρθηκος (κάτω μέρος του πλαισίου του). Ἀριστερά ἔχει κανονικό ἄρµό¹³, ἐνῶ δεξιὰ εἶναι ἀκρωτηριασμένο. Διασώζει μέγιστο μήκος 92,5 εκατ., ὕψος 10 και πλάτος στην ἔδραση περίπου 14, Διακοσµείται με ἴσοσκελή διάλιθο σταυρό σὲ ὅλα ὅμοιο με ἐκείνους του επιστυλίου, πού τὸν πλαιώνουν σχηματοποιημένα φύλλα (Πίν. 32γ). Δεξιὰ και ἄριστερά παρατάσσονται ὅμοια και αὐτοτελῆ πεντάφυλλα ἀνθέμια, τὰ ὁποῖα περικλείονται με κυκλικές ταινίες. Στὸ δεξιὸ ἄκρο ἔνα τετράφυλλο με ὀξύληκτα φύλλα δείχνει μεταβολή του θέματος σὲ ἀπόσταση 68,5 εκατ. ἀπὸ τὸν ἄξονα του σταυροῦ, πού πιθανότατα συνέπιπτε με κάποιον ἄλλο του τέµπλου χαμηλότερα.

Ε. Κομμάτι από λοξότμητη ἐπίστεψη με μέγιστο μήκος 65,6 εκατ., ὕψος 11,2 και πλάτος στην ἔδραση 13,1 εκατ. Βρίσκεται ένσωµατωμένο στην ποδιά του νότιου παραθύρου του έξωνάρθηκος. Διακοσµείται με ἑλικωτὸ φυλλοφόρο βλαστό και δεξιὰ διατηρεί τὸ λοξότμητο τελείωμά του¹⁴. Τὰ φύλλα ἀπὸ πλευρᾶς σχεδίου και τεχνοτροπίας εἶναι σχεδὸν ὅμοια με ἐκεῖνα του επιστυλίου (Πίν. 32δ).

ΣΤ'. Τρίτο κομμάτι ἀπὸ λοξότμητη ἐπίστεψη, σήμερα πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα εἰσόδου του κυρίως ναοῦ, ἔχει μήκος 92,8 εκατ., ὕψος 10 και πλάτος ἄγνωστο. Διακοσµείται με τετράφυλλα με ὀξύληκτα φύλλα σὲ σειρά¹⁵ (Πίν. 33α).

11. Φωτογραφίες του τεμαχίου Γ βλ. εἰς Γ. Σωτηρίου, ὁ.π. πίν. 4, εἰκ. 3 και Α. C. Orlandos, ὁ.π. πίν. 7, ἄρ. ΙΓ'.

12. Βλ. παρακάτω σ. 173 - 174.

13. Στην ἄνω επιφάνειά του σώζεται ἡ ἐγκοπὴ μεταλλικοῦ συνδέσμου σχήματος πεῖ, ὁ ὁποῖος τὸ συνέδεε με τὸ ἀπὸ ἄριστερά προηγούμενό του.

14. Αὐτὸ πιστοποιεῖ ὅτι τὸ μέλος ἦταν ἐλεύθερο ἄριστερά και δεξιὰ.

15. Α. C. Orlandos, ὁ.π. πίν. 36, η.

Ζ. Μικρό κιονόκρανο, ένσωματωμένο τώρα στην είσοδο του κυρίως ναού, ύψους 14,1 και πλάτους άνω 20,5 και κάτω 16,5 έκατ. (Πίν. 33β). Οί δύο όρατές τώρα πλευρές του¹⁶ διακοσμούνται με μικρό ίσοσκελή σταυρό, ό όποιος περιβάλλεται από τριπλή ταινία που σχηματίζει μικρούς κύκλους στις τέσσερις γωνίες τους¹⁷. Έχει χαμηλό άβακα και πιθανότατα όκταγωνικό ύποτραχήλιο, που δέν διακρίνεται τώρα.

Η. Μικρό κιονόκρανο, ένσωματωμένο επίσης πάνω από την είσοδο του κυρίως ναού (Πίν. 33γ). Έχει ύψος 16 έκατ. και επιφάνεια στηρίξεως στόν άβακα 20 × 20 έκατ. Η λοξή απότμηση τών γωνιών κάνει την βάση του όκταγωνική¹⁸. Η όρατή του πλευρά στολίζεται με τρίφυλλο άνθέμιο. Η ταινία που τό περιβάλλει κυκλικά σχηματίζει δύο άκόμα φύλλα στο κάτω μέρος του¹⁹ και δύο κύκλους στις άνω γωνίες της τραπεζιόσχημης επιφάνειάς του.

Θ. Θωράκιο. Σήμερα σε τρία κομμάτια πρόχειρα τοποθετημένα στα δύο άρκοσόλια του έσωνάρθηκος. Έχει ύψος 86 έκατ., πλάτος πάνω και κάτω 66,5 και 65,5 έκατ. και πάχος 8,5 και 9,5 έκατ. αντίστοιχα. Διακοσμείται²⁰ με τό γνωστό θέμα της τετραπλής ταινίας που σχηματίζει ρόμβο έγγεγραμμένο σε όρθογώνιο (Πίν. 33δ) δημιουργώντας τέσσερις κύκλους στις γωνίες και ένα μεγαλύτερο στο κέντρο. Οί τέσσερις μικροί κύκλοι στολίζονται με πυροστροβίλους και ό μεσαίος με όκταμερή κοίλο ρόδακα²¹.

Ι. Δεύτερο θωράκιο (Πίν. 33ε). Σήμερα στο νότιο άρκοσόλιο του έσωνάρθηκος. Διατηρείται σχεδόν άκέραιο²² και έχει ύψος 85,5, πλάτος 64,5 έκατ. και πάχος πάλι διαφορετικό πάνω και κάτω 8,5 και 9 έκατ. αντίστοιχα. Η διακόσμησή του είναι απaráλλακτη με εκείνη του μέλους Θ.

ΙΑ. Τμήμα από στυλοβάτη τέμπλου, σήμερα ένσωματωμένο ως κατώφλι στην είσοδο του διακονικού (Πίν. 34α). Έχει όρατό μήκος 88,2 και πλάτος 38 έκατ. Στην άνω επιφάνειά του διακρίνονται τά λαξεύματα για την ύποδοχή τριών διαφορετικών πεσσίσκων τέμπλου, με συμφυές μάλιστα στοιχείο πλαισίου βημοθύρων. Τά τρία ίχνη διαφέρουν ως πρós τόν τρόπο λαξεύσεως και είναι φανερό πώς έγιναν σε διαφορετικές έποχές και για διάφορες

16. Η ένσωμάτωση του μέλους κάνει άδύνατη την παρατήρηση τών δύο άλλων πλευρών, καθώς και την λήψη άλλων διαστάσεών του.

17. Μικρό σκαρίφημα του κιονοκράνου, βλ. εις Α. C. O r l a n d o s, δ.π. πίν., 36 d.

18. Μικρό σκαρίφημα του κιονοκράνου βλ. επίσης εις Α. C. O r l a n d o s, δ.π. πίν. 36, d.

19. Κατά τρόπο τελείως όμοιο πρós εκείνο τών άνθεμιών του έπιστυλίου (τεμ. Α).

20. Φωτογραφία τών δύο από τά τρία θραύσματα του θωρακίου, ένωμένα άκόμα τό 1930, βλ. εις Α. C. O r l a n d o s, δ.π. πίν. 7, άρ. Θ.

21. Κατά τρόπο τελείως άνάλογο πρós εκείνον του έπιστυλίου (τεμ. Α). Οί πυροστρόβιλοι είναι επίσης απaráλλακτοι πρós εκείνους του έπιστυλίου.

22. Έχει σπάσει ή μιά του γωνία σε ύψος 36 και πλάτος 17 έκατ.

διατάξεις των υπερκειμένων μελών του τέμπλου. Ἀπὸ τεφρὸ ὁμοιόχρωμο μάρμαρο.

IB. Τμήμα ἀπὸ στυλοβάτη τέμπλου, σήμερα ἐνσωματωμένο στὴν εἴσοδο τῆς προθέσεως ἐπίσης ἀπὸ τεφρὸ ὁμοιόχρωμο μάρμαρο (πίν. 34β). Δεξιὰ μὲ κανονικὸ ἄρμὸ καὶ ἀριστερὰ ἀκρωτηριασμένο σὲ μήκος 96/92,5 ἑκατ. Στὴν ἐπιφάνειά του, πλάτους 35,5 ἑκατ., σώζονται λαξεύματα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ καὶ πάλι τριῶν πεσσίσκων διαφορετικὰ ὥς πρὸς τὶς διαστάσεις καὶ τὸν τρόπο τῆς ἐπεξεργασίας.

IG. Θραύσμα ἀπὸ λοξότμητο κοσμήτη. Σώζεται σὲ μήκος μόλις 20 ἑκατ. καὶ ἔχει ὕψος 12 καὶ πάνω πλάτος 17 ἑκατ. (Πίν. 34γ). Ἡ κάτω πλευρὰ του ἔχει κατὰ τὴν ἐννοια τοῦ μήκους ρηχὴ ὑποδοχὴ πλάτους περίπου 8,5 ἑκατ. Ἡ φαρδεῖα αὐτὴ ἐντορμία κάνει πολὺ πιθανὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίστεψη θωρακίου. Τὸ μέλος στολίζεται μὲ ἐλικωτὸ φυλλοφόρο βλαστὸ καθ' ὅλα ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τῆς ἐπιστῆψεως E.

II

Εἶναι φανερό ὅτι ὅλα τὰ μέλη καὶ τὰ θραύσματα μελῶν ποὺ σημειώθηκαν ἀνήκουν στὸ ἴδιο τέμπλο. Ἡ θεματολογικὴ, στυλιστικὴ καὶ κατασκευαστικὴ ὁμοιότητα τῶν διακοσμητικῶν τους θεμάτων εἶναι φανερὴ. Ἀμφιβολίες ὑπάρχουν μόνο γιὰ τὰ μέλη IA καὶ IB ποὺ δὲν ἔχουν διακοσμήσεις. Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ τέμπλου τῆς Κρίνας βασίζεται στὸν ἀβίαστο ἐναρμονισμό ὅλων τῶν διαστάσεων ποὺ παρέχουν τὰ παραπάνω μαρμάρινα μέλη (Εἰκ. 1).

Τὰ τρία ἀνοίγματα μεταξὺ τῶν δύο πεσσῶν καὶ τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας εἶναι 1,02 μ. τῆς προθέσεως, 0,92 τοῦ διακονικοῦ καὶ 2,60 μ. τοῦ ἱεροῦ βήματος²³. Τὸ κομμάτι A ποὺ εἶχε μήκος περισσότερο ἀπὸ $2 \times 0,686 = 1,372$ μ. ἀποκλείεται νὰ βρισκόταν στὴν πρόθεση ἢ τὸ διακονικόν. Ἀνῆκε λοιπὸν στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ βήματος.

Ἄν τὸ μεσαῖο αὐτὸ ἀνοῖγμα εἶχε τέσσερις κιονίσκους, δύο ἐνδιαμέσους καὶ δύο στὰ ἄκρα, περίπτωση κοινότατη στὰ μεσοβυζαντινὰ τέμπλα, τότε τὸ μεσαῖο καθαρὸ ἀνοῖγμά του θὰ ἦταν μόλις 69 ἑκατ., πράγμα ποὺ ἀμέσως ἀποκλείεται²⁴. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ μεσαῖο ἀνοῖγμα εἶχε μόνο δύο ἐνδια-

23. Σὲ χαμηλὸ ὕψος τὸ ἀνοῖγμα εἶναι κάπως μεγαλύτερο λόγω τῆς παραμορφώσεως τοῦ σχήματος τῶν πεσσῶν, καὶ τῆς πτώσεως τῶν ἐπιχρισμάτων.

24. Κατὰ προσέγγιση τὸ ἄθροισμα τοῦ πλάτους τῶν τεσσάρων πεσσίσκων καὶ τῶν δύο θωρακίων, ἀφαιρούμενο ἀπὸ τὸ γενικὸ ἀνοῖγμα δίνει $260 - [(4 \times 15) + 66,5 + 64,5] = 69$ ἑκατ. Οἱ ὑποδοχῆς ὅμως τῶν κιονοκράνων στὸ ἐπιστύλιο A καθορίζουν ἀμέσως ἀνοῖγμα 86 περίπου ἑκατοστῶν.

μέσους κιονίσκους. Ἡ διάταξη αὐτὴ εἶναι ἀσυνήθιστη, ἀλλὰ ὄχι καὶ σπάνια γιὰ βυζαντινὰ τέμπλα²⁵.

Τὸ κομμάτι Α προσφέρει πλεῖστα μετρητικὰ στοιχεῖα. Τὰ δύο ὀκταμερῆ ἀστεροειδῆ θέματα δείχνουν ὅτι τὸ ἀξονικὸ στοιχεῖο τοῦ φατνώματος ἦταν ὁ σταυρός. Ὁ ἄξονας τοῦ σταυροῦ δίνει τὸν ἄξονα ὁλοκλήρου τοῦ τέμπλου. Τοῦτο ἀμέσως δίνει ὅτι οἱ ἄβακες τῶν κιονοκράνων τῶν πεσσίσκων ἀπείχαν 43 (ἀρχή) καὶ 64,5 (τέλος) ἑκατ. ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸν ἄξονα. Αὐτὸ μὲ τὴν σειρά του δίνει τὴν ἀκριβῆ ἀπόσταση τῶν ἀξόνων τῶν στηριγμάτων ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ τέμπλου $\frac{43+64,5}{2} = 53,8$ ἑκατ. Ἄν ὑποθέσωμε ὅτι οἱ

πεσσίσκοι ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ κάτω μέρος τῶν στηριγμάτων αὐτῶν εἶχαν πλάτος 16 περίπου ἑκατ.²⁶, τότε τὸ κενὸ ποὺ ἀπομένει μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν πεσσῶν τῆς ἐκκλησίας εἶναι 68,2 ἑκατ. Στὸ κενὸ αὐτὸ ἐναρμονίζονται ἄριστα τὰ δύο μαρμάρινα θωράκια (ἀρ. Θ καὶ Ι) γιατί ἀφήνουν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ «ἀέρα» 8 χιλιοστὰ τὸ ἓνα καὶ 20 χιλιοστὰ τὸ ἄλλο²⁷. Εἶναι φανερὸ λοιπὸν ὅτι τὸ ἐπιστύλιο, τὰ θωράκια καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν πεσσῶν βρίσκονται σὲ πλήρη ἀρμονία, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὰ μαρμάρινα μέλη κατασκευάσθηκαν γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν ἀπ' ἀρχῆς στὴν Κρίνα, στὴν θέση αὐτή.

Τὰ δύο κομμάτια Β καὶ Γ, μὲ τὴν ἀπόλυτη ὁμοιότητα τοῦ διακόσμου τῶν φατνωμάτων τους, δείχνουν ὅτι διατάσσονταν συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ συνόλου. Ἡ ὁλοκλήρωσή τους (δεξιὰ γιὰ τὸ Β καὶ ἀριστερὰ γιὰ τὸ Γ) καὶ ἡ ἐπὶ μέρους συμμετρία τους προκαθορίζουν ὅτι τὰ δύο αὐτὰ τεμάχια δὲν θὰ εἶχαν αὐτοτελὲς μήκος περισσότερο ἀπὸ 64 ἢ 65 ἑκατ.²⁸. Αὐτό, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τόσο τὸ Β ὅσο καὶ τὸ Γ δὲν ἔχουν τίς γνωστὲς ἡμίεργες ἐπιφάνειες γιὰ τὴν ἔδρασή τους σὲ ὑποκείμενα κιονόκρανα, κάνει ἀδύνατη τὴν ἐφαρμογὴ τους στὴν πρόθεση καὶ τὸ διακονικὸ καὶ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι συνανήκουν μὲ τὸ κομμάτι Α. Πράγματι καὶ τὰ δύο ταιριάζουν ἀπόλυτα στὰ κενὰ 61,4 ἑκατ. ποὺ ὑπολογίσθηκαν γιὰ τὰ μεταξὺ τῶν

25. Πρόχειρα παραδείγματα μποροῦν νὰ σημειωθοῦν τῆς Παρηγορήτισσας Ἑρτας (Α. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἑρτης, Ἀθῆναι, 1963, 106, εἰκ. 118), τοῦ Ἁγίου Θεοδοσίου στὸ Παναρίτι (Ε. S t i k a s, Une rare application de trompes dans une église byzantine en Argolide, Atti dell'VIII Congresso di Studi Byzantini II, Palermo 1953, 262, εἰκ. 8), τῆς Παναγίας στὰ Βρέσταινα (Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Παναγία ἡ Βρεσενίτισσα, Λακωνικαὶ Σπουδαί Δ', 1979, 163, εἰκ. 3) κ.ἄ. Σὲ ἀνοίγματα προθέσεως καὶ διακονικοῦ ἡ περίπτωση εἶναι πιὸ συνηθισμένη (Βασιλικὴ Ἀπιδεῶν, βασιλικὴ Σερρών, Παναγία Σκριποῦ, Βλαχέρνα Ἑρτης κ.ἄ.).

26. Ὅπως δίνουν τὰ μέλη ΙΑ καὶ ΙΒ.

27. Ἀναλυτικὰ $\frac{68,2-66,5}{2} = 0,8$ ἑκ. καὶ $\frac{68,2-64,2}{2} = 2$ ἑκ.

28. Δύο φορὲς τὴν ἀπόσταση τοῦ ἄκρου ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ σταυροῦ $2 \times 32 = 64$ ἑκατ.

κιονίσκων καὶ τῶν πεσσῶν διαστήματα, ἐπαυξημένα κατὰ μερικά ἑκατοστὰ γιὰ τὴν στερέωσή τους στοὺς πεσσούς. Ἡ ὑπαρξὴ μικροδιαφορῶν στὶς διαστάσεις βάθους καὶ ὕψους δὲν ἀποτελεῖ ἀντεπιχείρημα γιὰ τὰ παραπάνω. Οἱ διαφορὲς ὀφείλονται σὲ κακοτεχνία καὶ ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα παραδείγματα τέμπλων²⁹. Οἱ ἐπιγραφὲς ἐπιτρέπουν τὴν τοποθέτηση τοῦ κομματιοῦ Γ ἀριστερά (ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς) καὶ τοῦ Β δεξιὰ (τέλος τῆς ἐπιγραφῆς) πρὸς τὸν εἰσερχόμενο.

Προχωρώντας στὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου τῆς Κρίνας, παρατηροῦμε ὅτι τὰ δύο κιονόκρανα διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ ὕψος. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια ὁμῶς τοῦ Ζ δὲν μπορεῖ νὰ προσαρμοσθῇ σ' ἓνα ὀκτάπλευρο κορμὸ κιονίσκου. Ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ κιονοκράνου στὸν τοῖχο παρεμποδίζει τὴν παρατήρηση τῆς κάτω ἐπιφανείας του. Μπορεῖ κανεὶς ἔτσι νὰ ὑποθέσει τὴν ὑπαρξὴ ὀκταγωνικοῦ ὑποτραχηλίου, ὅπως ἤδη σημειώθηκε (τὸ ὁποῖο ἔχει ἀπολαξευθῇ ἢ ἔχει σκεπασθῇ μὲ κονίαμα) ἀναλόγου πρὸς αὐτὸ ποὺ ἔχουν τὰ ὁμοίου τύπου κιονόκρανα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ³⁰, τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ Εὐβοίας³¹, τῆς Κοιμήσεως Μακρινίτσας³² καὶ ἄλλα. Ἄν τὸ ὕψος τοῦ ὑποτραχηλίου ἦταν 2 περίπου ἑκατ., τότε τὰ δύο κιονόκρανα Ζ καὶ Η ἦταν ἰσοῦψῃ.

Ὁ διάλιθος σταυρὸς τοῦ κοσμήτη Δ τόνιζε ἀσφαλῶς κάποιον ἄξονα τοῦ τέμπλου. Τὸ μέγεθός του ἀποκλείει τὴν ἔνταξή του στὴν πρόθεση ἢ τὸ διακονικό. Πιθανότατα τὸ κομμάτι ἀνήκει στὸ μεσαῖο τμήμα καὶ μάλιστα στὰ δεξιὰ μεταξὺ κιονίσκου καὶ πεσσοῦ διάστημα. Ἄν ὁ διάλιθος φυλλοφόρος σταυρὸς τοῦ κοσμήτη συνέπιπτε μὲ τὸν ἄξονα τοῦ κιονίσκου, τότε ἡ ἀλλαγὴ τοῦ θέματος συνέπιπτε περίπου μὲ τὴν ἔδραση τοῦ ἐπιστυλίου στὸν δεξιὰ πεσσό. Τὸ πρᾶγμα προτείνεται μὲ ἐπιφύλαξη.

Τὸ κομμάτι Ε, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς διαστάσεων πλησιάζει πολὺ τὸν κοσμήτη Δ, ἀποκλείεται νὰ βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο κι αὐτὸ λόγω τοῦ λοξομήτου τελειώματός του πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἴσως νὰ ἦταν κοσμήτης προσκυνηταρίου πάνω σ' ἓνα ἀπὸ τοὺς πεσσούς ἢ θυρώματος. Τέλος ἡ ἔνταξη τοῦ κομματιοῦ ΣΤ' εἶναι τελείως προβληματική.

Ἡ ὁμοιόμορφη ἐπεξεργασία μὲ τὸ βελόνι τῶν ἀκραίων ἀπὸ τὰ λαξεύματα τῶν στυλοβατῶν ΙΑ καὶ ΙΒ, ἀποτελεῖ μιὰ ἔνδειξη ὅτι τὰ παραβήματα εἶχαν

29. Jean Pierre Sodini, Une iconostase byzantine à Xanthos, Actes du Colloque sur la Lycie antique, Paris, 1980, πίν. XXXI, e, XXXIV, e.

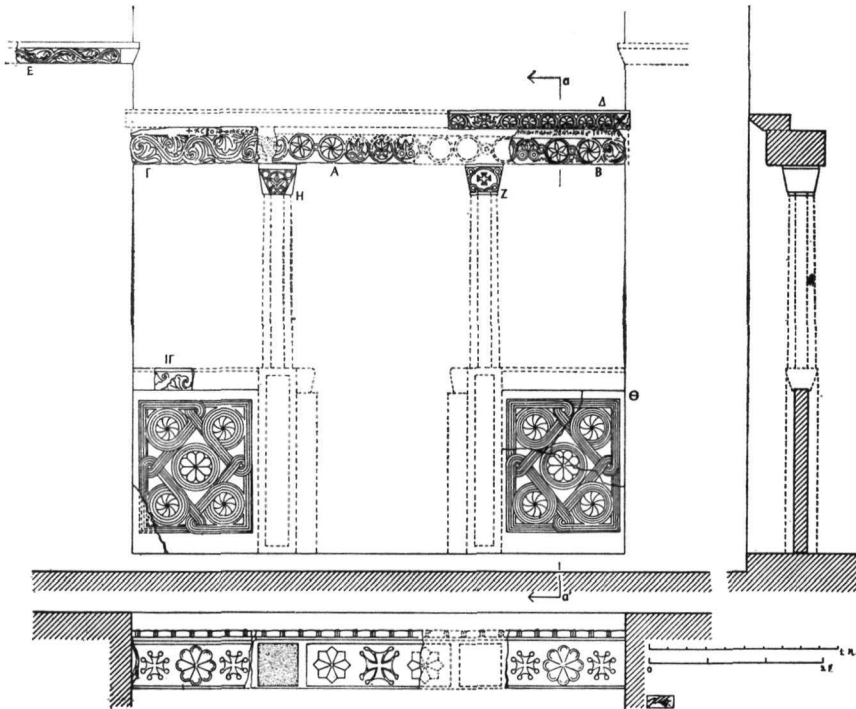
30. André Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, II, Paris, 1976, πίν. XXIV, XXV.

31. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ABME, Ζ' (1951), 132 - 134, εἰκ. 1, 2.

32. André Grabar, ὁ.π. πίν. XXVII e.

ἐπίσης μαρμάρινους πεσσίσκους³³ καὶ ἐπιστύλιο. Κανένα ὅμως μέλος δὲν σώθηκε στὴν Κρίνα ποὺ νὰ ἐνισχύει τὴν ἄποψη. Τὰ ἐνδιάμεσα ἄλλωστε λαξεύματα ὑποδοχῆς πεσσίσκων (ἐπεξεργασμένα μὲ ξοῖδα στὴν περίπτωση

Εἰκ. 1. Χίος. Παναγία Κρίνα. Τὸ μαρμάρινο τέμπλο σὲ ἀναπαράσταση. Ὅψη, ἄνοψη καὶ τομή.

αὐτῇ) δὲν ἔχουν νόημα ἂν κανεῖς δεχθῇ ὅτι οἱ δύο στυλοβάτες διατηροῦν τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ δύο αὐτὰ μέλη ἀρχικὰ συνυπῆρχαν καὶ ἀποτελοῦσαν τὸν στυλοβάτη τοῦ μεσαίου τμήματος³⁴ προσκρούει στὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο πλάτος. Δὲν εἴμαστε ἔτσι σὲ θέση νὰ δώσουμε μιὰ ἐρμηνεῖα τῶν ΙΑ καὶ ΙΒ, οὔτε νὰ κάνωμε ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἐμφάνιση τῶν ἀνοιγμάτων³⁵ προθέσεως καὶ διακονικοῦ.

33. Ἡ ἰδιομορφία τῶν λαξευμάτων μὲ στοιχεῖο ὑποδοχῆς τοῦ συμφυοῦς μὲ τοὺς πεσσίσκους στηρίγματος παραθύρου, ἀποκλείει τὴν ὁψιμη δημιουργία τους γιὰ τὴν στήριξη ξυλίνου εἰκονοστασίου.

34. Πιθανότατα ὁ μεσαῖος στυλοβάτης ἀπομακρύνθηκε κατὰ τὶς δραστηκὲς μετασκευὲς τοῦ κτηρίου στὸν 18ο αἰώνα.

35. Τὰ πλάτη τους εἶναι τόσο περιορισμένα ὥστε φαίνεται πιθανότερο νὰ ὑπῆρχαν ἐδῶ ἀπλὰ ἐπιστύλια, τὰ ὁποῖα στηρίζονταν στοὺς τοίχους.

Οί παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν στο σχέδιο αναπαραστάσεως³⁶ της Εικ. 1 στο οποίο τα τμήματα που δὲν σώθηκαν σχεδιάζονται με διακεκομμένη γραμμή. Ὁ ἑναρμονισμὸς τῶν διαστάσεων τῶν μαρμάρινων κομματιῶν μετὰ τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἱεροῦ βήματος ἀποδεικνύει ὅτι τὸ τέμπλο κατασκευάσθηκε γιὰ τὴν Κρίνα καὶ δὲν βρίσκεται ἐδῶ σὲ δευτέρη χρήση. Ἡ ἐκτεταμένη ἐπαναχρησιμοποίηση μελῶν (spolia) σὲ βυζαντινὲς ἐκκλησίες, ἀκόμα καὶ σὲ πλούσιες³⁷, θὰ μπορούσε νὰ μᾶς κάνει διστακτικούς γιὰ τὴν χρονολογικὴ σύμπτωση τῆς ἀνεγέρσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ τέμπλου τῆς. Ἀλλὰ στὴν περίπτωσιν τῆς Κρίνας οἱ δισταγμοὶ αὐτοὶ δὲν δικαιολογούνται. Τὸ γεγονός ἄλλωστε ὅτι καὶ τὰ ὑπόλοιπα γλυπτὰ που εἶναι ἐντεταγμένα λειτουργικὰ στὸ κτήριο³⁸ παρουσιάζουν θεματολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ὁμοιομορφία μετὰ αὐτὰ που ἤδη ἐξετάσθηκαν, ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα ἀπόδειξη γιὰ τὴν κατασκευὴ τους εἰδικὰ γι' αὐτό. Ἔτσι ἡ χρονολογία τοῦ τέμπλου δημιουργεῖ ἓνα ὄριο ante quem γιὰ τὴν ἐκκλησία.

III

Τὰ θέματα τῶν διακοσμητικῶν ἀναγλύφων τοῦ τέμπλου τῆς Κρίνας καὶ ἡ ἐπιγραφὴ οδηγούν στὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησίν του.

Ἡ ἐπιγραφὴ διαβάζεται εὐκόλως στὸ ἀριστερὰ τμήμα τῆς (μέλος Γ'):

+ Χ(ριστὸς) βοηθὸς καὶ σκεπ[αστής. . .]

Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἀρχίζει μετὰ τὸ γνωστὸ χωρίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης³⁹ (Ἐξοδος κεφ. ΙΕ', στίχ. 2). Δυστυχῶς ἡ συνέχεια λείπει σὲ ὅλο τὸ μήκος τοῦ κομματιοῦ Α. Τὸ τμήμα που ἀκολουθεῖ στὸ μέλος Β εἶναι πολὺ δυσανάγνωστο, μερικὲς ὅμως λέξεις διαβάζονται μετὰ βεβαιότητα:

36. Ἐνα σκαρίφημα τοῦ τέμπλου τῆς Κρίνας σὲ ἀναπαράσταση δημοσιεύθηκε ἤδη: Χ. Μ π ο ὕ ρ α ς, Ὁδηγοὶ τῆς Ἑλλάδος, Χίος, Ἀθήναι, 1974, σ. 32.

37. Ὅπως λ.χ. στὰ καθολικὰ τῶν μονῶν Ὁσίου Λουκά, Κοσμοσωτείρας στὴν Θράκην ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ Παντοκράτορος στὴν Πρωτεύουσα.

38. Ὅπως τὸ ἰδιόρρυθμο ἐπίθημα κιονίσκου στὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ καὶ ὁ κιονίσκος τοῦ νότιου παραθύρου τῆς ἐκκλησίας. Ἀπεικονίσεις τους βλ. εἰς Α. C. O r l a n d o s, Monuments Byzantins de Chios, Athènes, 1930, πίν. 36, e καὶ c ἀντιστοιχῶς.

39. «(Κύριος) βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν, οὗτος μου θεὸς καὶ δοξάσω αὐτόν, θεὸς τοῦ πατρός μου καὶ ὑψώσω αὐτόν». Τὸ χωρίον αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς πρώτης ὁδῆς τοῦ μεγάλου κανόνος τοῦ Ἀνδρέου τῆς Κρήτης. Τὸ ξαναβρίσκομε ἔτσι στὸ εἰλητάριον τοῦ Ἀγίου στὴν ὁρθόδοξη εἰκονογραφία. Βλ. Διο ν υ σ ί ο υ τ ο ῦ ἐ κ Φ ο υ ρ ν ᾶ, Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐν Περτρουπόλει, 1909, σ. 167.

νήσου Πάρου Μανου(ή)λ ὁ κ[ ] + ἔτους ,ςφ[. .]

ΝΗ(ΟΝ)ΤΑΡΟΥ ΜΑΧΙΟΥ ΚΣ ΘΗΤΕΤΟΥ ΕΤ

Μένει κάπως άόριστο άν ὁ Μανουήλ ἦταν ἕνας ἡγούμενος καί ποιά σχέση εἶχε μέ τήν Πάρο, τά δύο ὅμως πρῶτα γράμματα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἔτῶν ἀπό κτίσεως κόσμου εἶναι ,ς καί φ. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ χρονολογία μπορεῖ νά κυμανθῇ μεταξύ τῶν ἔτῶν 6500 καί 6599, δηλαδή ἀπό 992 ἕως 1091 ἀπό Χριστοῦ. Μὲ δεδομένο μάλιστα ὅτι ἡ Κρίνα ἀποτελεῖ ἕνα ἀντίγραφο τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς θά μπορούσαμε χωρίς δισταγμό νά ἐντοπίσουμε τήν κατασκευή τοῦ τέμπλου καί τήν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας στήν τεσσακονταπενταετία 1056 - 1091.

Ἡ τεχνοτροπία ἀλλά περισσότερο τά θέματα τῶν διακοσμητικῶν ἀναγλύφων τοῦ τέμπλου ἔρχονται νά ἐπιβεβαιώσουν τήν παραπάνω χρονολόγηση στήν 11η ἑκατονταετία. Πρόκειται κυρίως γιά μεμονωμένα γεωμετρικά ἢ φυτικά μοτίβα ἐγγεγραμμένα σέ κύκλους ἢ ἐντεταγμένα σέ παρατακτικές ἢ γεωμετρικές διατάξεις, μέ ὅπωςδήποτε συντηρητικό χαρακτήρα.

Τά θωράκια μέ τοὺς ταινιωτοὺς ρόμβους καί τοὺς συμπληρωματικοὺς κύκλους εἶναι κοινότατα κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα τόσο στήν Πρωτεύουσα ὅσο καί στίς ἐπαρχίες. Ἀπαντοῦν καί στήν Χίο⁴⁰. Τὸ θέμα ἐπιβιώνει ἀπὸ τὴν παλαيوχριστιανικὴ ἐποχὴ, δὲν ἔχει ὅμως διευκρινισθῇ ὥς πότε χρησιμοποιεῖται. Τὸ μικρὸ τεκτονικὸ κιονόκρανο μέ τοὺς ταινιωτοὺς κύκλους στίς γωνίες καί τὸν μικρὸ σταυρὸ στήν μέση θά τὸ ξαναβροῦμε στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους τῆς Καστοριάς⁴¹, στήν Κοίμηση τῆς Μακρινίτσας⁴² (ἴσως ἀπὸ τὴν κοντινὴ Δημητριάδα) καί σὲ πιὸ περίτεχνη μορφή στὸν Ὅσιο Λουκά⁴³, τὴν Ἀγία Τριάδα Κριεζώτη⁴⁴ καί Ἀγ. Λουκά⁴⁵ στήν Εὐβοία, σὲ μνημεῖα δηλαδή τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὁ διάλιθος ἰσοσκελὴς σταυρὸς μέ τίς κοῖλες πλευρές, εἶναι ἕνα συνηθισμένο θέμα τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ἀπαντᾷ στὸ πρότυπο τῆς Κρίνας τὴν Νέα Μονὴ τῆς Χίου⁴⁶, στήν Μικρὰ Ἀσία (Ξάνθο⁴⁷, μουσεῖο Σμύρ-

40. Στὸ Μουσεῖο τῆς Χίου (άδημ. καὶ A. C. O r l a n d o s, ὁ.π. πίν. 7 ια') καί στήν Νέα Μονὴ (άδημ.).

41. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Δ' (1938), 16, εἰκ. 8. Τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 11ου αἰῶνα.

42. A. G r a b a r, ὁ.π. πίν. XXVIII e.

43. R. N. S c h u l t z - S. H. B a r n s l e y, The Monastery of St. Luc of Stiris in Phokis, London, 1901, πίν. 22.

44. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Ε' (1939 - 40), 13, εἰκ. 10.

45. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Ζ' (1951), 132 - 134, εἰκ. 1, 2.

46. Ἀδημ.

47. Jean - Pierre S o d i n i, Une iconostase byzantine à Xanthos, Actes du Colloque sur la Lycie Antique, Paris, 1980, 131, πίν. XXXVI,c,d.

νης⁴⁸ και Ἰκονίου⁴⁹, Μύρα⁵⁰, Δορύλαιο⁵¹, Πέργαμο⁵², Çanakkale⁵³) σὲ μνημεῖα νησιῶν τοῦ Αἰγαίου (Ἁγ. Νικόλαος Μεσαριάς Ἀνδρου⁵⁴, Ἐπισκοπὴ Σαντορίνης⁵⁵), ἀλλὰ καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἡπείρου (Ἁγ. Ἀνάργυροι Καστοριάς⁵⁶, σαρκοφάγος Ἀρτας⁵⁷). Πρόχειρα θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν κι ἄλλα πρῶιμα μεσοβυζαντινὰ παραδείγματα⁵⁸.

Οἱ μεγάλοι κοῖλοι ρόδακες τῆς κάτω ἐπιφανείας τῶν ἐπιστυλίων τῆς Κρίνας μὲ τὰ ἀποστρογγυλωμένα ἄκρα τῶν πετάλων τους θυμίζουν τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά⁵⁹. Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπία καὶ τὶς ἀναλογίες ταυτίζονται σχεδὸν μὲ ἐκείνους τῶν κιονοκράνων τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων στὴν Θεσσαλονίκη⁶⁰ τοῦ ἔτους 1028. Τὰ κοῖλα ὀκταμερῆ ἄστρα στὴν ἴδια θέσῃ δὲν ἔχουν ὅμοια σὲ γνωστὰ ἔργα⁶¹, ἀλλὰ κι αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ συμπεριληφθοῦν στὰ ὄψιμα μεσοβυζαντινὰ θέματα.

Τὰ μοτίβα πὺ ἐγγράφονται σὲ κύκλους ἀλληλοσυνδεόμενους ἢ σὲ σειρὰ εἶναι ἴσως τὰ πιὸ συνηθισμένα σὲ γλυπτὰ τοῦ 11ου αἰῶνος⁶². Οἱ ἐξάκτινοι μὲ ὀξύληκτα τὰ φύλλα ρόδακες, εἶναι θέμα κοινότατο, γιατί εὐκόλα χαράσσονται μὲ τὸν διαβήτη. Ἀπαντοῦν στὸ τέμπλο τῆς Ξάνθου⁶³, στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους Καστοριάς⁶⁴, στὴν Ρόδο⁶⁵, στὴν Τεγέα⁶⁶, σὲ γλυπτὰ τῆς Εἰκο-

48. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Γ' (1937), 149, εἰκ. 22, 150, εἰκ. 24.

49. J. P. Sordini, ὁ.π. πίν. XXXVIII.

50. Otto Feld, Ist. Forsch. 30 (1974), 373 - 375, πίν. 120,g, 121,e.

51. M. A. M. A. τ. V, 1936, σ. 77, πίν. 42.

52. A. I. K o n z e, Altertümer von Pergamon 12, Berlin, 1913, σ. 316, ἀρ. 40.

53. Dumbarton Oaks Phot. Collection L. 72, 91 (C. M.)

54. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Η' (1955 - 56), 62, εἰκ. 43.

55. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Ζ' (1951), 193, εἰκ. 8.

56. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Δ' (1938), 23 εἰκ. 16.

57. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Β' (1936), 165, εἰκ. 10.

58. Μητροπόλεως τοῦ Μπάρι, Εὐαγγελισμοῦ Μ. Χελανδαρίου, Παναγίας Κασσωπῆ-τρας Ἀρτης, Μονῆς τοῦ Λιβὸς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀγίου Μάρκου Βενετίας κ.ἄ.

59. R. N. Schultz - S. H. Barnsley, ὁ.π. πίν. 23.

60. Δ. Ε. Εὐ α γ γ ε λ ῖ δ η ς, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων, Θεσσαλονίκη, 1954, πίν. 3α καὶ Α. G r a b a r, ὁ.π. πίν. 30 d.

61. Ἀνάλογα θέματα βλ. σὲ ἐπιστύλια τέμπλου ἀπὸ τὴν Κῶ. Α. G r a b a r, ὁ.π. πίν. XII c.

62. Ἐνα ἀκόμα παράδειγμα, ἀπὸ τὴν Χίο, ἀκριβῶς χρονολογημένο στὰ 1054, βλ. Α. Σ τ ε φ ά ν ο υ, Βυζαντινὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Κάστρον, Χιακὴ Ἐπιθεώρησις 23 (1970), 107 - 108.

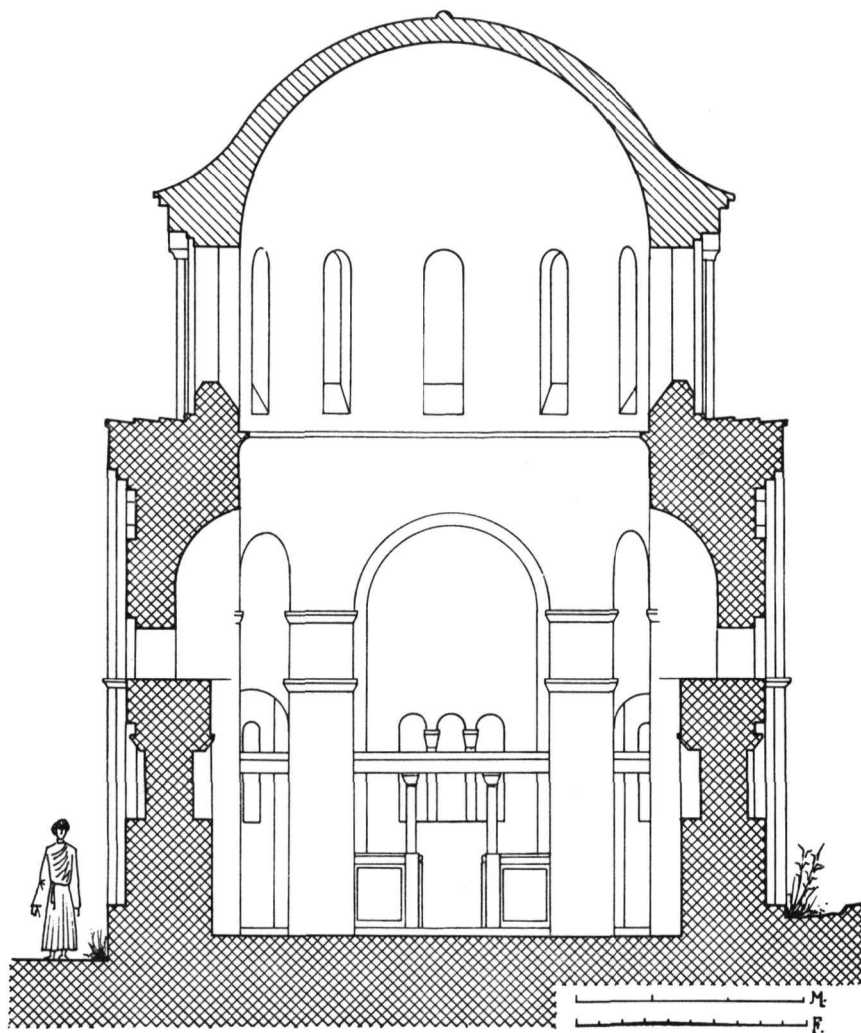
63. J. P. Sordini, ὁ.π. πίν. XXXa, c, e.

64. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Δ' (1938), 28, εἰκ. 16.

65. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, ΣΤ' (1948), 220, εἰκ. σ. 221, εἰκ. 167.

66. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, IB' (1973), 112, εἰκ. 78.

σιφοινίσσης⁶⁷, τῆς Μακρινίτσας⁶⁸ καὶ πολλὰ ἄλλα. Οἱ πυροστρόβιλοι εἶναι θέμα κοινὸ στὴν τέχνη τῶν λαῶν τῆς Μεσογείου, ἀπὸ τὸν 6ο ἕως τὸν 11ο

Εἰκ. 2. Χίος. Παναγία Κρίνα. Ἐγκάρσια τομὴ τοῦ ναοῦ σὲ ἀναπαράσταση.

67. Μαρία Καμπούρη, Νέα στοιχεία ἀπὸ τὴν μεσοβυζαντινὴ φάση τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης, Ε.Ε.Π.Σ.Α.Π.Θ. τ. Ε' (1971-2), Παράρτημα πίν. 16-18.

68. G. Miles, Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area, D.O.P. 18 (1964), εἰκ. 51 (σὲ θωράκιο, μαζί με ἄλλα πρῶιμα διακοσμητικὰ θέματα).

αιώνα⁶⁹. Πρόχειρα μπορούν νὰ σημειωθοῦν πρώιμα παραδείγματά τους στὴν Ἑρμιόνη⁷⁰, τὸ μουσεῖο Σμύρνης⁷¹, τοὺς Ἁγίους Ἀναργούρους Καστοριάς⁷², τὴν μητρόπολη Σερρών⁷³, τὴν Παναγία τῶν Χαλκῶν⁷⁴, τὴν Εἰκοσιφοίνισσα⁷⁵ καὶ ἄλλα⁷⁶. Τὰ τρίφυλλα ἀνθέμια μὲ τὰ σχηματοποιημένα κυκλικά στοιχεῖα στὴν βάση τους, τὰ ξαναβρίσκουμε στὴν ἴδια τὴν Κρίνα⁷⁷, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἁττάλη Εὐβοίας⁷⁸, τὸν Ὅσιο Μελέτιο⁷⁹, τὴν μητρόπολη Σερρών⁸⁰, τὴν Ἐφεσο⁸¹ καὶ τὸ μουσεῖο τῆς Προύσσας⁸².

Οἱ φυλλοφόροι ἐλισσόμενοι βλαστοὶ ἀπαντοῦν συχνὰ στὴν βυζαντινὴ διακοσμητικὴ γλυπτικὴ κατὰ τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰώνα. Μὲ πεπλατυσμένα τὰ φύλλα καὶ κάπως χαλαρὸ τὸ σχέδιο ἀποκοτῶν τεχνοτροπικὴ ὁμοιότητα πρὸς τοὺς βλαστοὺς τῆς Κρίνας μερικὰ πρώιμα παραδείγματα, ὅπως ἐνὸς θωρακίου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου⁸³.

Στὸν 11ο αἰώνα θὰ μπορούσε κανεὶς, τέλος, νὰ χρονολογήσει τὸ μαρμάρινο ὁμφάλιο μὲ τὸ θέμα τῶν πέντε ἄρτων, ποὺ διακοσμεῖ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ (Πίν. 34δ). Ἄν καὶ ὑπάρχει διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ, τὸ ὁμφάλιο θὰ μπορούσε νὰ παραλληλισθῇ ἀπὸ πλευρᾶς ἀναλογιῶν μὲ ἐκεῖνα τῆς Νέας Μονῆς, τοῦ Monte Cassino, τῆς Εἰκοσιφοινίσσης, τῆς Περιβλέπτου Πολιτικῶν Εὐβοίας καὶ ἄλλα.

IV

Ἡ χρονολόγησις τοῦ τέμπλου στὸ διάστημα 1055 ἕως 1091, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι κατασκευάσθηκε εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐκκλησίαν, μᾶς φέρνουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνέγερσις τῆς Παναγίας τῆς Κρίνας πρέπει νὰ τοποθετηθῇ στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα.

69. Carl Sheppard, *Byzantine Carved Marble Slabs*, Art Bulletin LI (1969), 70.

70. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, εἰς ABME, Β' (1936), 165, εἰκ. 10, 11.

71. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, εἰς ABME, Β' (1936), 149, εἰκ. 22.

72. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, εἰς ABME, Δ' (1938), 20, εἰκ. 12, σ. 21, εἰκ. 13, σ. 23, εἰκ. 16.

73. Μ. Καμπούρη, δ.π. πίν. 18, β.

74. Δ. Εὐαγγελίδης, δ.π. σ. 37, εἰκ. 3 καὶ σ. 38, εἰκ. 4.

75. Μ. Καμπούρη, δ.π. πίν. 16γ.

76. Μουσείο Χίου (A. Orlandos, δ.π. πίν. 7ι, ιε), Kurşunlu (D.O.P. 37, 1973, εἰκ. 128), Μακρινίτσας (G. Miles, δ.π.), κ.ά. Γιὰ τοὺς πυροστροβίλους βλ. καὶ Γ. Σωτηρίου, εἰς Α.Δ. 1916, παραρτ. σ. 29, σημ. 3.

77. A. Orlandos, δ.π. πίν. 36.

78. Ἀδμ.

79. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, εἰς ABME, Ε' (1939 - 40), 99, εἰκ. 46.

80. Μ. Καμπούρη, δ.π. πίν. 18 β.

81. J. P. Sodini, δ.π. πίν. XXXVIII a.

82. A. Grabar, δ.π. σ. 42, 43, πίν. X, c.

83. A. Grabar, δ.π. σ. 67, πίν. XXXV, c.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Κρίνα ἀπὸ πλευρᾶς τύπου εἶναι ἓνα τοπικὸ ἀντίγραφο ἑνὸς μοναδικοῦ μνημείου, ἐνῶ ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς λεγομένης «Ἑλλαδικῆς Σχολῆς» (ὅπου τὰ πράγματα ἔχουν ὅπωςδὴποτε διευκρινισθῇ⁸⁴) κάνει ἐξαιρετικὰ δύσκολη τὴν χρονολόγησίν της. Ἔτσι ἐρμηνεύεται ἡ σύγχυση ποὺ ἔχει ὡς τώρα ἐπικρατήσῃ μετὰ τὴν λίγο πολὺ αὐθαίρετη τοποθέτηση τοῦ μνημείου στὸν 12ο αἰῶνα⁸⁵ στὰ χρόνια τῶν Λασκαριδῶν βασιλέων⁸⁶ ἢ κι ἀκόμα ἀργότερα⁸⁷.

Ἡ σειρὰ τῶν γνωστῶν ἐπιγραφῶν ποὺ θὰ ἐπιτρέψει τὴν μελέτη τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων ἢ καὶ τῶν τοιχογραφήσεων τοῦ ναοῦ τῆς Κρίνας, εἶναι γιὰ τὴν ὥρα ἡ ἐξῆς:

α) Τοῦ τέμπλου μεταξὺ 1056 καὶ 1091 ποὺ καθορίζει καὶ τὴν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας στὸν 11ο αἰῶνα.

β) Ἡ ἀκόμα ἀδημοσίευτη γραπτὴ ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1980 κατὰ τὸ διάστημα ἐργασιῶν τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐσωνάρθηκος.

γ) Τοῦ ἔτους 1287, γραπτὴ καὶ πάλι στὸν νάρθηκα ἐπιγραφή, ποὺ εἶχε ἐπισημανθῇ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα⁸⁸.

δ) Τῆς τοιχογραφήσεως τοῦ 1734 ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Χωματζᾶ, στὸ ὑπέρθυρο τοῦ κυρίως ναοῦ⁸⁹.

ε) Τοῦ ἐξωνάρθηκος, ἀκόμα ἀδημοσίευτη. Βρίσκεται χαραγμένη σὲ ἐπίμηκες μάρμαρο, πιθανότατα ὀρθοστάτη θυρώματος σὲ δεύτερη χρήσι, στὴν ποδιά ἀνοίγματος τοῦ κωδωνοστασίου(;) στὸ ἀνώτατο σημεῖο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐξωνάρθηκος (Πίν. 34ε). Μεταγράφεται:

*Ἰ διὰ κόπου καὶ ἐξόδου κυροῦ Ἰωα.
κεῖμ μονα(χοῦ) Ἰ κ(αὶ) ἡγουμένου ιδ ι 1ΖΜΖ'*

Τὸ 1ΖΜΖ' δὲν διαβάζεται παρὰ μόνο ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὸ Ζ' τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑκατοντάδων χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ ἀπὸ παραδρομὴ ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Ψ' δεδομένου ὅτι καὶ τὰ δύο ἔδιναν τὸ ψηφίο 7 στὴν ἐπικρατοῦσα τότε στὴν Χίο ἀραβικὴ γραφὴ τῶν ἀριθμῶν. Μόνον ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ἡ χρῆσι

84. A. H. S. Megaw, *The Chronology of some middle Byzantine Churches in Greece*, B.S.A. XXXII (1931 - 32), 90 - 130, πίν. 27 - 31.

85. E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, Paris, 1951, σ. 39, X. Μπούρας Ὁδηγοὶ τῆς Ἑλλάδος, Χίος, Ἀθῆναι, 1974, σ. 34, Ν. Νικονάνο, Ἡ ἐκκλησία τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στὸ Χορτιάτη, Κέρνος, Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 110.

86. Hans Buchwald, *Lascarid Architecture*, J.Ö.B. 28 (1979), 274 - 276.

87. Γ. Σωτηρίου, εἰς Α.Δ. 2 (1917), παραρτ. σ. 33, σημ. 1.

88. Γ. Σωτηρίου, ὁ.π.

89. Γ. Ι. Ζολώτας, Χιακῶν καὶ Ἐρυθραϊκῶν ἐπιγραφῶν συναγωγὴ, Ἀθηνᾶ Κ' (1908), 319, ἀρ. 48. Βλ. σχετικὰ καὶ Χ. Μπούρας, Α.Δ. 21, Α (1967), 28 καὶ πίν. 19 β.

τοῦ ψηφίου 1 ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Α. Ἡ πιὸ πιθανὴ ἀνάγνωση φαίνεται λοιπὸν νὰ εἶναι 1747.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος εἶναι ἐνδιαφέρουσα γιατί α) χρονολογεῖ τὴν ἀνέγερση τοῦ μεταγενεστέρου ἐξωνάρθηκος, β) πιστοποιεῖ ὅτι μέχρι τότε ἡ Κρίνα ἦταν ἀκόμα ἓνα ζωντανὸ μοναστήρι καὶ γ) δίνει ἓνα ὄριο ante quem γιὰ τὴν ἐνσωμάτωση στὸν ἐξωνάρθηκα τῶν κομματιῶν τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου καὶ συνακόλουθα γιὰ τὴν καταστροφὴ του.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Θ. ΜΠΟΥΡΑΣ

S U M M A R Y

THE MARBLE SCREEN OF PANAGHIA KRINA IN CHIOS AND ITS DATE

(PL. 31 - 34)

The church of Panaghia Krina is a particularly handsome monument, retaining remarkable frescoes of different periods. In spite of this fact, Krina has not, so far, become the object of a monograph. The dating of the monument is also in dispute, because of the limited possibility for typological and architectural comparisons. Thus the scholars who refer to it employ dates varying from the 12th to the late 13th century.

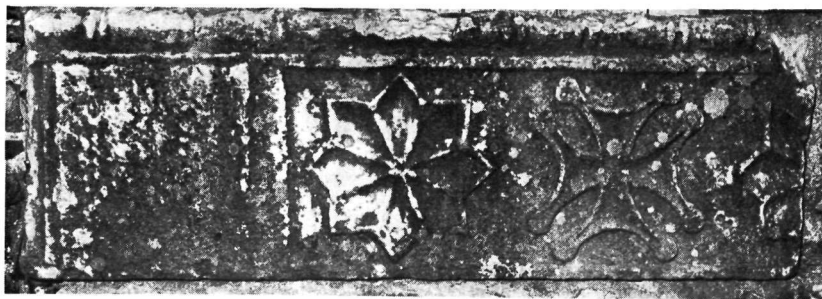
Fragments of a marble screen have been employed in second use in different parts of the church, mostly in the later outer narthex; these present obvious technical and stylistic similarities, so that they can be attributed to the same ensemble. Moreover, the dimensions of these fragments provide the information necessary for the reconstruction of the marble screen, which appears to fit perfectly the bema opening of the Krina church. We may thus assume that the fragments under consideration pertain to the original marble screen of Panaghia Krina. It is interesting to note that the surviving parts of the epistyle retain traces of a poorly engraved inscription; this end with a date, the two first letters of it being Λ and Φ . This suggests that the date of the screen could range between 6500 and 6599 years from the creation of the world, i. e. roughly between 992 and 1091 A.D. Considering the fact that the Krina church reproduces the architectural plan of the Nea Mone also in Chios, we may conclude that the construction of the screen and hence the erection of the church took place between 1056 and 1091 AD.

The style and the ornamental vocabulary employed for the decoration of the screen (rosettes, sunwheels, Greek crosses and the familiar diamond - inscribed-in-a-square) confirm the above mentioned date.

It should be pointed out that besides the inscription of the screen, four others have been located in the church of Krina. These, contribute towards a reconstruction of the monument's building history.

CHARALAMBOS BOURAS

α

β

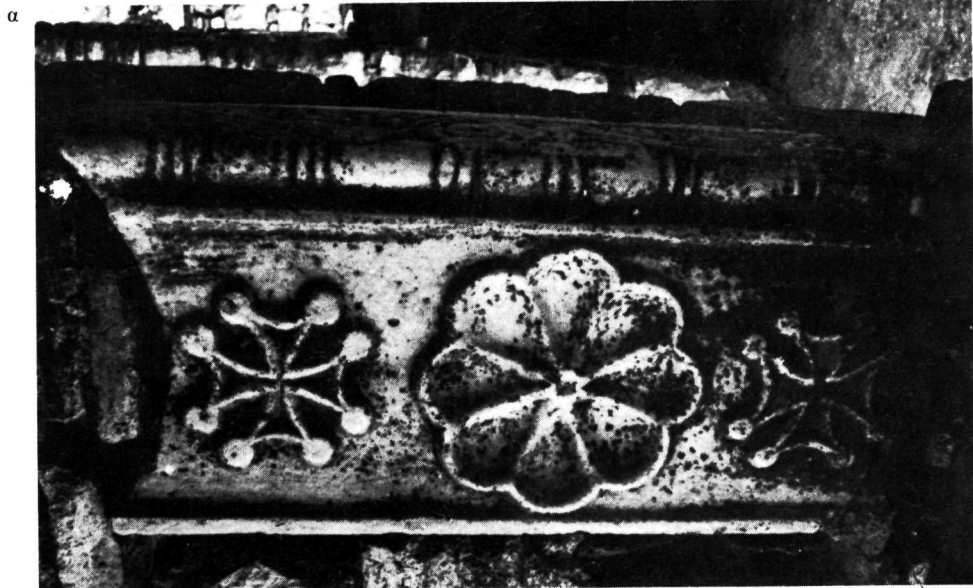
γ

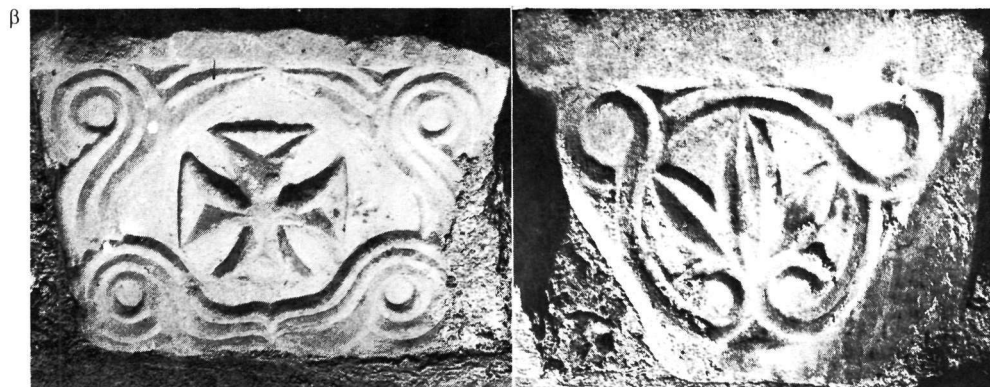
δ

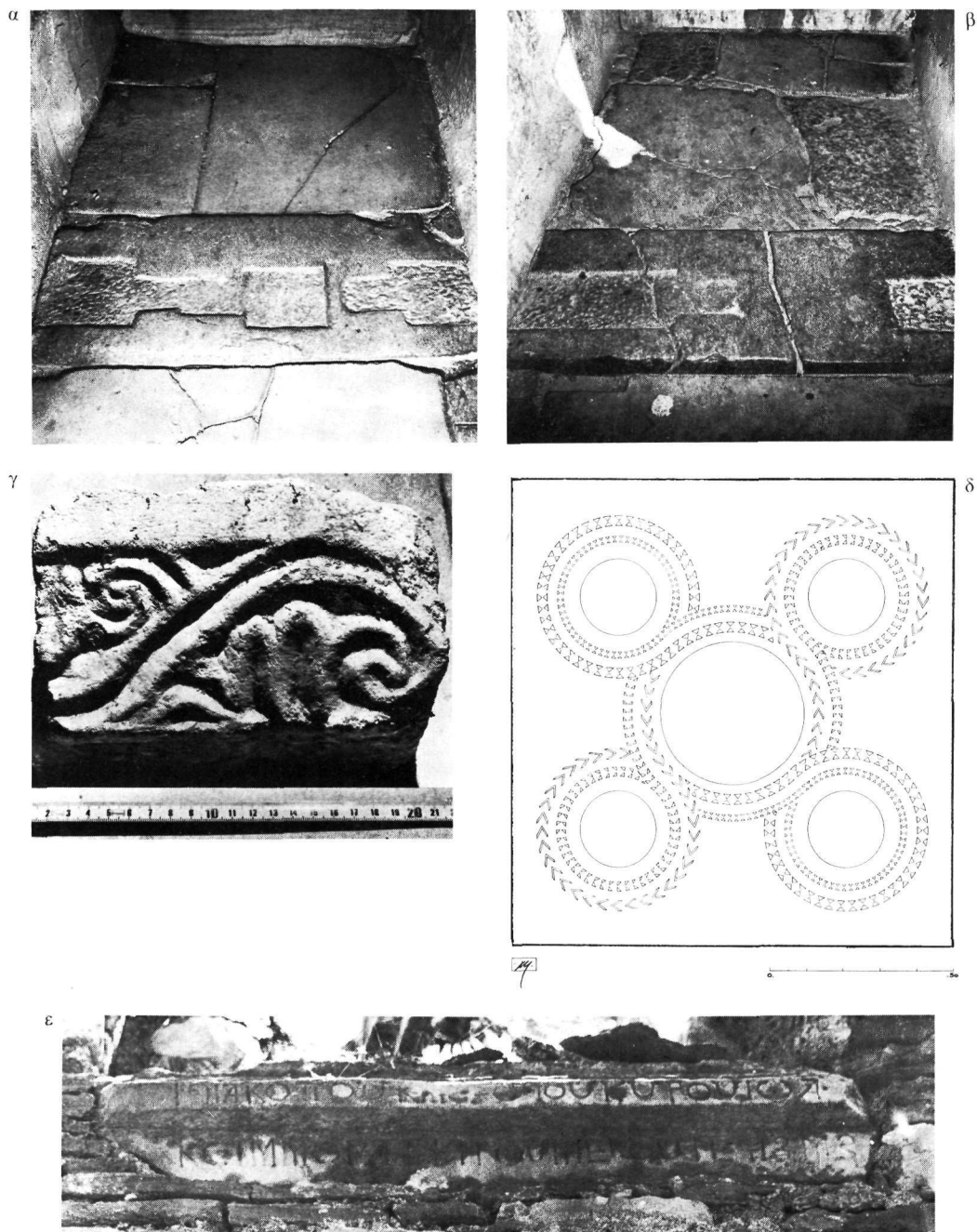
Παναγία Κρίνα Χίου. α. Τεμάχιο του ἐπιστυλίου Α. "Ανοψη. β. Τεμάχιο του ἐπιστυλίου Α. "Οψη. γ. Τεμάχιο του ἐπιστυλίου Β. "Ανοψη. δ. Τεμάχιο του ἐπιστυλίου Β. "Οψη.

Παναγία Κρίνα Χίου. α. Τεμάχιο του έπιστυλίου Γ. "Ανοψη. β. Τεμάχιο του έπιστυλίου Γ. "Οψη. γ. Κοσμήτης του έπιστυλίου Δ. "Οψη. δ. Λοξότμητη έπίστεψη Ε. "Οψη.

Παναγία Κρίνα Χίου. α. Κοσμήτης του ἐπιστυλίου (;) ΣΤ'. "Οψη. β. Κιονόκρανο κιονίσκου Ζ. "Οψη. γ. Κιονόκρανο κιονίσκου Η. "Οψη. δ. Θωράκιο Θ. Κύρια ὄψη. ε. Θωράκιο Ι. Κύρια ὄψη.

Παναγία Κρίνα Χίου. α. Στυλοβάτης του διακονικού ΙΑ. β. Στυλοβάτης του διακονικού ΙΒ. γ. Θραύσμα επιστέψεως θωρακίου, ΙΓ. δ. Σχέδιο του μαρμαρίνου όμφαλίου στο δάπεδο του ναού. ε. Ή μαρμάρινη έπιγραφή στον δυτικό τοίχο του έξωνάρθηκος.